

A gót „földmérők” eredete és tettei, avagy a meg nem vett város megvédése

Megjegyzések Jordanes Geticájának új kiadásáról

Jordanes: Getica. A gótok eredete és tettei.

Közreadja: Kiss Magdolna.

L'Harmattan Kiadó, Budapest. 2004.³

272 oldal

Az utóbbi években világszerte egyre népszerűbb a kora középkor és késő antikvitás időszakának kutatása, sorra követik egymást a korszakkal foglalkozó, egész Európára kiterjedő nagy összefogások és az egyes régiók, illetve törzsek kultúráját bemutató nagy kiállítások.¹ A késő-antik világba beépülő barbár *gens*ek² és a Kárpát-medence korai történetének is egyik legfontosabb forrása a gót származású Jordanes 6. század derekán

megírt *De origine actibusque Getarum* című műve, amit Theodor Mommsen óta a tudomány csak *Geticaként* tart számon.³ E mű jelentősége a kora középkor kutatók körében máig felbecsülhetetlen, hiszen mára már elveszett munkák adatainak nagy részét a *Getica* őrizte meg az utókor számára: így például Priskos Rhétor 449-es hun követjárásának egyes részleteit, Attila leírását, valamint olyan, a gótok történetével foglalkozó szerzők nevét (*Ablavius*), akik más forrásból nem ismertek. Jordanes jelentősége tükröződött utóéletében is, hiszen históriája a középkor folyamán igen népszerű és sokszor másolt olvasmány volt, így az északi Edda énekek mellett többek között a magyar krónikairadalomra is jelentős hatást gyakoroltak történetei.⁴

Jordanes művét teljes egészében először Bokor János fordította le; megjelent 1904-ben a *Középkori Krónikások* című sorozat 3. köteteként.⁵ Bokor fordítását kilencven év múltán követte egy újabb Jordanes-ma-

¹ Ilyen összefogás eredményeként született meg például a Brill kiadónál megjelenő *The Transformation of The Roman World* sorozat is, melynek köteteiben a legjobb kora középkorral foglalkozó kutatók jelentetik meg írásaikat. 2008 nyarán Bonnban rendeztek Európa minden részéről származó leletekből egy langobard kiállítást, melynek a kiállítási katalógusa is megjelent: *Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderung*. Bonn, 2008.

² A latin „*gens*” terminust használják a források különböző, a kora középkor folyamán megjelenő germán barbár csoportokra. Magyarul a „nép” szóval lehetne e fogalmat visszaadni, ám ettől a valódi jelentéstartalom nagyban eltér. Magam ezért használom a „*gens*”, „*gentilis*” kifejezést. A témáról bővebben lásd: Reinhard Wenskus alapvető művét, valamint magyar recepcióit Szűcs Jenőtől és Schäfer Tibortól. Wenskus, Reinhard: *Stammesbildung und Verfassung*. Köln 1961.; Szűcs Jenő.: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Budapest, 1997. (Bizonyos állításainak módszertani kritikáját lásd: Kristó Gyula: *A magyar nemzet megszületése*. Szeged, 1997. 26–73); Schäfer Tibor: *A germán népek etnogenezise*. Acta Historica, 106. évf. (1998) 79–87.

³ Jordanes: *Getica (De summa temporum vel origine actibusque gentis Gothorum)*. In: Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi. Tomus 5. Ed.: Mommsen, Th. Berlin, 1882. 53–138.

⁴ Eckhardt Tibor: *Attila a mondában*. In: Németh Gyula (szerk.): *Attila és hunjai*. Budapest, 1940 (reprint Budapest, 1986) 184–185. A csodaszarvas monda magyar krónikairadalomban való megjelenéséről és annak szakirodalmi megítéléséről összefoglalóan lásd: Györffy György: *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Budapest, 1948. 35–38.

⁵ Jordanes: *A gótok eredete és tettei. De Origine Actibusque Getarum*. A latinból fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Dr. Bokor János. Középkori Krónikások III. Szerk. Gombos F. Albin. Brassó, 1904.

gyarítás Kiss Magdolna és Lengvári István tollából, de ez csak a *Getica* egy részletét érintette. A szerzőpáros 1996-ban további fejezeteket közölt magyarul a gót történetből.⁶ Kiss Magdolna az előtanulmányokat követően 2000-ben és 2002-ben immár önálló kötetként jelentette meg az egész mű fordítását, melyet bőséges jegyzetanyaggal látott el.⁷ A jelenlegi ismertetés tárgya a harmadik, bővített és javított kiadás, mely a L'Harmattan kiadó gondozásában látott napvilágot 2004-ben, éppen száz évvel Bokor fordítása után. A kötet felsőoktatási tankönyv- és szakkönyvként való megjelenését az Oktatási Minisztérium is támogatta.

A kötet érdekessége, hogy a fordítást voltaképpen a Pécsi Tudományegyetem Ókortörténeti és Régészeti Tanszékének hallgatói végezték el Kiss Magdolna vezetésével. Az ilyen megoldás ritka, bár nem példa nélküli, hiszen 1969-ben hasonló módon tették közzé a *Vita Sancti Severini*t Mócsy András vezetése mellett.⁸

Az igényes borító Kiss Magdolna és Szabó Zsolt munkáját dicséri. A bordó hátterén arany betűkkel olvasható a *Getica* felirat, melynek „c” betűjét a domagnanoi kincslelet arany fülbevalója helyettesíti, mintegy előre jelezve a régészet kiemelkedő szerepét a jegyzetanyagban belül. A kötet 272

oldal, a fordítás és a hozzá kapcsolódó jegyzetek mellett tartalmaz két tanulmányt (Horváth Szilvia: *Jordanes élete és műve*, Kiss Magdolna: *Alarich*) is.

Az előszóban a kötet közreadója felhívja a figyelmet, hogy a Bokor János fordítása óta eltelt száz év során rendkívüli módon bővült a hazai óorkutatás és régészet ismeretanyaga, ami már önmagában is szükségessé teszi a *Getica* új, bő kommentárokkal ellátott kiadását. (VII. old.) A magyar ókor- és régészettudomány valóban rengeteget fejlődött ez idő alatt, azonban a késő antikvitással és népvándorláskorral foglalkozó szakirodalom is jelentős növekedést tudhat magáénak. A kötet közreadója felvet egy igen elgondolkodtató kérdést is: a népvándorlás-kori Kárpát-medencére vonatkozó régészeti tudás gyarapodása milyen mértékben lehet segítségünkre *Jordanes Geticájának* értelmezésénél? Jelen esetben sokkal inkább a szöveggel kapcsolatos filológiai ismereteink gyarapodását kellett volna kiemelnie és érdeklődésének középpontjába állítania. Kiss Magdolna már a következő oldalon hangsúlyozza, hogy a *Jordanes* szövegével kapcsolatos, az elmúlt száz év során felgyülemlett filológiai problémákkal nem kívánja a nyájias olvasókat leterhelni. (VII–VIII. old.) Ez az önellentmondás zavaró lesz a későbbiekben, így az egész kötet az ismeretterjesztés és a szaktudomány határmezsgyéjén mozog.

Az előszókat Horváth Szilvia tanulmánya követi, aki *Jordanes* életéről és műveiről írt röviden. A szakirodalom alapján ismerteti a mű feltételezhető keletkezési idejét (551) is. Hiányolom a *Getica* stílusával és nyelvhasználatával kapcsolatos megfigyeléseket, valamint a *Getica* szerkezeti felépítésének ismertetését, beillesztését a korszak történeti műveinek sorába, mely kérdések akár önálló írások alapjait is képezhetnék. Horváth Szilvia írását tárgyi tévedések és következtelenségek terhelik. Az 551/552-re keltezett gepida–langobárd háború valójában nem a Balkánon zajlott, hanem valahol

⁶ Kiss Magdolna–Lengvári István: *Jordanes, Getica I.* XXIV–XXVIII. (Fordítás és magyarázat). Előszót és jegyzeteket írta Kiss Magdolna, szerkesztette: Kiss Magdolna–Lengvári István. *Specimina Nova* 9. sz. 1993 (1994) 201–220.; Kiss Magdolna–Lengvári István: *Jordanes: Getica II.* Ford., bevez., jgyz.: Kiss Magdolna szerk. Kiss Magdolna–Lengvári István. Ford. a JPTE Ókortörténeti és Régészeti Tanszék hallgatói munkaközössége. In: Barta Gábor Emlékkötet Szerk. Lengvári I. Pécs, 1996. 19–38.

⁷ *Jordanes: Getica: A gótok eredete és tettei.* Pécs, 2000, 2002.

⁸ Eugippius: *Vita Sancti Severini.* A bevezető tanulmányt írta Bóna I. Fordította az ELTE BTK Régészeti Tanszékének hallgatói munkaközössége. *Antik Tanulmányok*, 16. sz. (1969) 265–320.

a Kárpát-medence területén.⁹ Az Aniciusokat először Konstantinápoly legbefolyásosabb családjaként, majd pedig emigránsként említi a szerző. Ehhez képest az Anicius a galliai eredetű késő római szenatori arisztokrácia egyik vezető családja volt: az 5. században egy nyugati császárt adtak a Birodalomnak, valamint a család köréhez tartozott Ennodius és Boethius is.¹⁰ Az Aniciusoknak a 6. század közepi zavaros események miatt kellett távozniuk Itáliából az új császárvárosba.

Horváth Szilvia tanulmányát követi a kötet egyik legnagyobb talánya, Kiss Magdolna írása a Rómát 410-ben feldúló gót Alarichról. Alarich mindenképpen meghatározó alakja az 5. század első felének, ám életére és működésére vonatkozóan nem a *Getica* a fő forrásunk. Alarich nem tartozik Jordanes gestájának főszereplői közé, hiszen a gót származású író elsősorban az Amal-nemzetség tagjait teszi meg művének hőseivé. Személye kilenc *caput*-ban szerepel, ugyanannyiban, mint a 4. század derekának szinte legendás uralkodója, Ermanarich. Mindezek ellenére az Alarich pályáját bemutató tanulmány jónak mondható, általa részletes korrajzot kap az olvasó, azonban a biográfiához felhasznált kútfők terén felfedezhető némi hiányosság. A jegyzetanyagban főleg Zosimosra történik hivatkozás, ezzel szemben a kortárs Sozomenos, a másik nagy gót történetíró Sevillai Izidor, a Róma elpusztítását megőrkítő Hieronymus vagy Hydatius egyetlen említést sem kap.

⁹ Az eseményt hagyományosan 551-re datálják. Ezzel szemben Walter Pohl a gót háború eseményeit és Justinianos Duna vidéki politikáját vizsgálva 552-re keltezte az eseményt. Pohl, W.: *Die Langobarden in Pannonien und Justinians Gotenkrieg*. In: Bialeková, D.–Zabojník, J. (eds.): *Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau im 6–11. Jahrhundert*. Bratislava, 1996. 27–36.

¹⁰ Mommaerts, T. S.–Kelley, D. H.: *The Anicii of Gaul and Rome*. In: Drinkwater, J.–Elton, H. (eds.): *Fifth-century Gaul: a crisis of identity?* Cambridge, 1992. 111–121.

Alarich tetteit követi a könyv érdemi része, a *Getica* magyar nyelvű fordítása. Ezt, amint említettem, pécsi egyetemi hallgatók végezték Kiss Magdolna irányítása mellett.¹¹ A több fordító által létrehozott munka értelemszerűen több hibalehetőséget rejt magában, ha nincs, aki az elvégzett részfeladatokat gondos figyelemmel egységesíti. Kár, hogy esetünkben is ez történt. „*Sajnos mind ezt az írói gazdagságot nem lehet teljesen a magyar nyelven visszaadni, de megpróbáltuk*” – írja a kötet közreadója a bevezetőben (VIII. old.), célozva a műfordítás nehézségeire, mert, mint tudjuk, a fordítás egyben értelmezés is. Vissza-visszatérő hibaként jelentkeznek az egyeztetési, a fordítási és értelmezési tévedések egyaránt. Ezek javarésze feltehetően a negyvenhárom fordító munkájának eleve összecsiszolhatatlan voltából fakad. A következőkben csak az egyes típushibák szemléltetését fogom elvégezni egy-két *caput* példáján keresztül.

Az egyeztetési hibára kiváló példát szolgáltat a 98. fejezet, mely a fordításban így olvasható: „... követeket küldött Ostrogothához [...] s panaszkodott, hogy zord hegyek közé vannak zárva és sűrű erdők közé szorítva, egyet kíván e két dolog közül: vagy háborút, vagy földmérést szervezzenek számukra.” A latin szövegben a *praepararet* alak szerepel, amely egyes szám harmadik személyben van, és a pár sorral feljebb található Ostrogothára vonatkozik. Így helytállóbb lenne egyes szám harmadik személybe átrakni a fordításban szereplő igekötőt. A 301. *caput*-ban egy szintén hasonló értelmezési–fordítási hiba fedezhető fel: „jött Petza, aki kimentette Savinianus kezeiből, mire köszönetképpen behódolt Theodoricus királynak.” A *Getica* szövege alapján a mondat végének alanya nem Mundo, hanem Pitzia/Petza. A szövegben a „*fecit*

¹¹ Érdeemes lett volna a fordítók személyét a belső borítón is feltüntetni, nem csak az előszó végén, mivel így munkájuk némileg anonimításba vész. Iordanes: *Getica*. A *gótok eredete és tettei*, IX.

subiectum” kifejezés szerepel, ami „alattvalójává tesz” értelemben olvasandó, ahogy azt 1904-ben Bokor helyesen tette: „Petza megsegítvén Savinianus kezeiből kiragadta és hálálkodások között Theodorich alattvalójává tette.”¹²

Az alany és állítmány egyeztetése mellett néhány helyen téves vagy zavartkeltő az egyes latin kifejezések magyar fordítása, ami nem minden esetben Jordanes nehézkes szövegének köszönhető. A 300. *caput*-ban az alábbi magyar fordítás olvasható: „Comesét Pitziamust, akit az első (primi) közé választott Sirmium városának védelmére irányította.” A szövegben Jordanes az „*ad obtinendam Sirmiensem*” szerkezetet használja, csak hogy az „*obtineo*” igéből képzett participium, mely egy gerundivumos szerkezet tagja, jelen esetben nem megvédést, hanem elfoglalást jelent. 473–474-ben az osztrogótok Balkánra történő elvonulása után a kedvező politikai helyzetet, jelesül a mindkét birodalomfélben dúló belharokat kihasználva a gepidák szállták meg a várost, amit egészen 504-ig birtokoltak.¹³ Ezen ismereteink birtokában tehát eléggé érdekesen hat egy el nem foglalt várost megvédeni.

A 206. fejezetben Attila mauriacumi csatát megelőző nagy monológjának egyik záró mondata hangzik így az új fordításban: „Elsőként csapom össze dárdám az ellenséggel.” A fordítók a „*telum*” kifejezést automatikusan lándzsának fordították, holott a terminus más lehetőséget is kínál a magyarra történő átültetéskor. A *telumot* főleg az „*arma*” ellentétéként, a távolsági fegyverek gyűjtőneveként használják a latin auktorok. A „*telum*” szó önmagában lövedéket jelent, alkalmazzák a latin szerzők a hajító-dárda, a nyíl és a katapultokból kilőhető lö-

vedékek megnevezésére egyaránt.¹⁴ Ha a *telumot* „nyílvesző” értelemben használják, akkor egyszerre vonatkozik az egész nyílra, vagyis a nyílcsúcsra, a vesszőre és a tollakra is.¹⁵ E szó ebben az értelemben gyakran előfordul a késő ókori, kora középkori kútfőkben. Jordanes például többször használja a keleti gótok fegyverének megjelölésére, Schäfer Tibor szerint pedig a kérdéses helyen Attila a mauriacumi csatát is lövésekkel („nyílkilövés” értelemben) nyitotta meg.¹⁶ A hun nagykirályhoz az új és a nyíl Jordanes tudósítása alapján is jobban illik, mint a lándzsa, elegendő csak Marcianus álmára utalni Attila kettétört íjáról. (93. old.) Minthogy a gót író a nyílveszőre használja a „*sagitta*” főnevet is, így mindenkor mérlegelendő a „*telum*” értelmezése. Esetünkben tehát megért volna egy alapos jegyzetet a „*telum*” terminus fordítási nehézségeivel kapcsolatban felmerülő eshetőségek elemzése.

A 250. *caput* beszámol a gót király, Thorismud szerencsétlen haláláról: „amint mondják, lovasbalesetben halt meg.” Az új kiadás a „*casu equi*” kifejezést lovasbalesetnek fordítja, ám ez igazából a ló elesését, elbukását jelenti. Bokor tolmácsolásában helyesebben így hangzik a mondat: „Lovának elbukása következtében halálát lelte.”¹⁷

A következő, 251. fejezet azt példázza, hogy a pontosabb fordítás mennyivel jobban megkönnyítené az egyes filológiai problémák észlelését. A Thorismudot követő uralkodók felsorolásánál Jordanes megnevezi Vanadarius anyai és apai nagybátyját, de az új magyar fordításból ezek az adatok nem derülnek ki: „Ezt a Vandaliariust, aki

¹⁴ Glare, P. G. W. : *Oxford Latin dictionary*. Oxford, 2004. 1911.

¹⁵ Koliás, T.: *Byzantinische Waffe*. Byzantina Vindobonensia, 5. (Wien, 1988) 218.

¹⁶ Schäfer Tibor: *Lovasnomád hatás a keleti germán népekre*. In: Balogh László – Keller László (szerk.): *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. Budapest, 2004. 20–25.

¹⁷ Bokor: *Jordanes*, 113.

¹² Bokor: *Jordanes*, 131.

¹³ Pohl, Walter.: *Die Gepiden und die gentes an der mittleren Donau nach dem Zerfall des Attilareiches*. In: Daim, F.–Wolfram, H. (hrsg.): *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert*. Wien, 1980. 239–305., 288–289.

ugyanis Hermanarichus unokaöccse és a fentebb írt Thorismud unokaöccse volt.” A szövegben konkrétan „*fratruelis*” és „*consubrinus*” alakok állnak, s ezek apai és anyai unokaöcsöt jelentenek. Megjegyzendő, hogy még ezen információkkal is eléggé zavaros a geneológiai vonal, amire a kötet szerzője nem is hívja fel a figyelmet a jegyzetanyagban.

A már korábban idézett 98. *caput* záró mondatában az alábbi részek olvashatók: „vagy háborút, vagy földmérést szervezzenek számukra.” A tárgyalt egyeztetési hiba mellett rögtön felkelti az olvasó figyelmét a „földmérés” szó. A *Getica* textusában elég zavarosan van ez a mondat megfogalmazva, azonban földmérés biztosan nem szerepel, vagy a „*locorum suorum spatia praepararet*” kifejezést bajosan lehetne így visszaadni. Bokor olvasatában így hangzik a mondat: „legyen készen háborúra, vagy pedig területek átengedésére.”¹⁸ Ez sokkal kézenfekvőbb megoldásnak tűnik, mint az olvasó szeme előtt megjelenő hosszú lándzsájukkal földmérést végző gótok bizarr képe.

Abban is következtelen a kötet közreadója, hogy egyes kulcsfontosságú kifejezéseket eredeti latin alakokkal zárójelben tünteti fel a főszövegben, míg más fontos terminusok fölött elsiklik figyelme. A 246. *caput*ban ott a „fejedelmi” jelző mellett a „*principatus*”, ugyanúgy, miként a 300. *caput*ban megtalálható az „elsők” mellett az eredeti „*primi*” is. Ezzel szemben a 301. fejezetben a „*tolvaj*” kifejezés mellett nincs feltüntetve a „*scamarae*” zárójelben, amely terminus pedig igen egyedinek mondható az adott időszakban.¹⁹

Az egész fordítást sújtó probléma a „*populus*”, „*gens*”, „*natio*” terminusok helyes

viszAADÁSA. Szűcs Jenő véleménye szerint a *populust* az alapvetően fiktív vérségi alapon szerveződő *gensektől* és a *natiótól* elsősorban a jog, a politikai egység és a közös kultúra különbözteti meg. A „*populus*” az adott korban főleg a „*populus romanus*” és „*christianus*” egyetemes fogalmainak kifejezője, szemben az inkább barbár politikai alakulatokra értett „*gens*” („*gens Gothorum*”, „*gens Langobardorum*”) főnével.²⁰ A honi tudományos közmegegyezés még nem képes e három terminus árnyalt megkülönböztetésére, azonban a probléma felvetése mindenképpen szükséges lett volna.²¹ Ám az adott főnevek fordítása sem egységes, ami szintén a többfordítós munka egyik eredménye. A „*gens*” a 96. *caput*ban nemzetséggént, ám a 117-ikben nemzetséggént és népként egyaránt előfordul. A „*gens*” fogalmi egységesítése azért is fontos, mivel az szinte kizáróan csak a barbár törzsi alakulatok mellett áll a *Getica* szövegében is („*gens Herulorum*”, „*gens Ostrogothorum*”, illetve „*gens Scirorum*”). Az egyik 200. fejezetbeli szöveghely szerfelett aggályosnak számít a kora középkor vonatkozásában: „királyok tömege és különböző nemzetek hadvezérei”. A „nemzet” fogalom mai értelmé az újkorban született, és a 19. század nemzeti ébredésének korszakában élte virágkorát, így a kora középkori szöveg teljesen anakronisztikussá²² vagy legalábbis erősen vitathatóvá válik. Itt is elkelt volna egy

²⁰ Szűcs: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*, 45–46.

²¹ A „*gens*” terminussal és annak kora középkori jelentőségével foglalkozik Goetz. Goetz, Hans-Werner: *Gens. Terminology and perception of the 'Germanic' peoples from late Antiquity to the early Middle Ages*. In: Corradini, R.–Diesenberger, M.–Reimitz, H. (eds.): *The Construction of Communities in The Early Middle Ages. Texts, Resources and Artefacts. The Transformation of The Roman World*. Vol. 12. Leiden–Boston, 2003. 39–64.

²² Brather, Sebastian: *Ethnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie*. Germania, 78. (2000) Nr. 1. 139–77.

¹⁸ Bokor: *Jordanes*, 62.

¹⁹ A Duna vidéken Scamarae nevezett rablókról bővebben: Szádeczky-Kardoss, S.: *Zur Geschichte der spätantiken sozialen Bewegung der Skamarer (Scamarae)*.: Actes du VIIe Congrès de la Fédération Internationale des Associations d'Études Classiques (FIEC). Vol. II., Budapest, 1983. 113–118.

lábjegyzet annak indoklására, miért alkalmazta a fordító ezt a megoldást.

A fordítást bőséges jegyzetanyag kíséri, amely azonban váltakozó színvonalú, sajnos javarészt felületes. Egyes jegyzetek igen terjedelmesek és gazdag hivatkozási anyaggal rendelkeznek, míg igen jelentős kérdéseket elnagyol vagy teljesen kihagy a szerző. Gyakran éppen olyan részek kommentárjai nem kapnak kiemelkedő figyelmet, melyekről egyedül a *Getica* emlékezik meg. Sajnálatos módon tárgyi tévedések vagy igen kérdéses felvetések is maradtak a jegyzetanyagban.

Kiss Magdolna szerint a hun korszakot követően a herulok, úgymond, nagy birodalmat hoztak létre a Duna-kanyar, a Kisalföld és az ettől északnyugatra fekvő vidéken (30. jegyzet). Bár a herulok az 5. század második felében és a 6. század elején a Duna-vidék meghatározó *gentilis* alakulatát alkották, ám királyságukat semmiképpen sem nevezhetjük nagy birodalomnak. Lokalizációjuk eléggé kérdéses, mivel elég kevés adat áll rendelkezésünkre velük kapcsolatban. Feltételezhető, hogy az egykori rugi alsó-ausztriai szállásterületek mellett megszállták a morvaországi részeket is.²³ Jelenlétük a Kisalföldön eléggé kérdéses, itt a szerző valószínűleg a Hegykő-csoport egyik komponensét látta bennük.²⁴

Már ennél a jegyzetnél is feltűnő, hogy a szerző a régészeti emlékmagyot és az írott forrásokból nyerhető adatokat sokszor egyes érveléssel próbálja meg egy nevezőre hozni. Módszertanában megreked a Kossina-féle régészeti kultúra = nép = nyelvi közösség hármasságának szintjén. Olyan

bizonytalan esetekben, mint a kora császárkorra keltezhető Wielbark-kultúra (32. jegyzet) vagy az igencsak kérdéses 4. század végi – 5. század eleji Felső-Tisza-vidéki leletanyaggal (42. jegyzet) kapcsolatban sem tekint el az etnikai azonosítás lehetőségétől. Némi melegségül legyen mondva, hogy a kötet 2004-ben jelent meg, így a szerző nem ismerhette a német nyelvterületen kibontakozó nagy teoretikus vitát az etnikum és a régészet kapcsolatáról.²⁵ Itthon 2005-ben rövidebb, 2006-ban pedig hosszabb formában látott napvilágot Bálint Csanád nagy összefoglalása, amit szintén nem használhatott fel munkájában.²⁶ Tanulásaikkal segítségével talán finomabban fogalmazta volna meg több esetben is a régészeti leletek és az írott források egybevetésével kapcsolatos nézeteit. Szintén több jegyzetben (264., 274., 285. jegyzet) feltűnik az egyes leletek konkrét személyekhez vagy történeti eseményekhez történő kapcsolásának lehetőség. A régészet nagyon kivételes esetekben tud leletegyütteseket írott kútfőkből ismert személyekhez kötni (tourna-i Childerich-sír), az itt felhozott példák nem igazán alkalmasak erre. A Bolia-menti csata lokalizációjában fontos érvként szerepel a Sárvíz mellett

²⁵ Brather és Birbrauer vitája. Brather: *Ethnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie*. Bierbrauer, Volker: *Zur ethnischen Interpretation in der frühgeschichtlichen Archäologie*. In: Pohl, W. (hrsg.): *Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters*. (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 8.). Wien, 2004. 45–84.

²⁶ Bálint Csanád: *Ki volt „magyar” a honfoglalás korában és Szent István korában?* In: Romsics I.–Szegedi-Maszák M. (szerk.): *Mi a magyar?* Budapest, 2005. 37–56.; Bálint Csanád: *Az ethnosz a koraközépkorban. (A kutatás lehetőségei és problémái)*. Századok, 140. (2006) 2. sz. 277–347. Továbbiakban: Bálint 2006. Bálint Csanáddal szemben Fodor István fogalmazta meg véleményét: Fodor I.: *A régészettudomány történetisége. A magyar őstörténet példáján*. Archaeológiai Értesítő, 131. (2006) 89–114.

²³ Pohl: *Die Gepiden und die gentes an der mittleren Donau nach dem Zerfall des Attilareiches*, 277–278.

²⁴ Bóna, István: *Das langobardenzeitliche Gräberfeld von Hegykő, Komitat Győr-Sopron*. In: Anreiter, P.–Bartosiewicz, L.–Jerem, E.–Meid, W. (eds.): *Man in the Animal World. Studies in Archaeozoology, Archaeology, Anthropology and Palaeolinguistics in memoriam Sándor Bökönyi*. Budapest, 1998. 109–120.

előkerült kőberakásos pajzs pereme, holott azt sem tudjuk, díszpajzsral van-e dolgunk, vagy pedig, ahogyan Jörg Kleemann rámutatott, nyeregkápa díszes veretével.²⁷ Továbbra is él a kérdés, miszerint egy kiemelkedő gazdagságú lelet mennyire lehet perdöntő egy csata lokalizálásánál, amit az írott források közül *hapax legomennonként* egyedül csak Jordanes említ meg.

A jegyzetanyag nagy hiányossága, hogy nem foglalkozik tüzetesebben a hun kori osztrogótok és az Amal-nemzetség történetével, pedig Jordanesnél számos ellentmondó adat található erről (*Getica* 79–81. és a 249–251. fejezet). A korábbi kutatás már feltételezte, hogy Jordanes szándékolatlan ködösít, mi több, ezeken a pontokon megpróbálja fő hőseit, az Amalokat tisztára mosni és hun kapcsolataikat elpalástolni.²⁸ Peter Heather tanulmányában egyenesen arra jutott a forráshelyek vizsgálatánál, hogy Hunimund és Thorismud nem is volt az Amal dinasztia tagja.²⁹

A más forrásokból nyerhető adatok idézése és felhasználása eléggé változó színvonalú, ugyanis míg egyes helyeken a szerző párhuzamos forráshelyeket idéz, máshol

megelégszik a szekunder irodalom citálásával. Attila galliai hadjáratával kapcsolatban Hermann Schreiber népszerűsítő könyvének adatait idézi. Ezek néhol eléggé hipotetikusak, ugyanis egy kútfő sem emlékezik meg arról, hogy a hunok és segédcapataik a Rajna mely részén szállították át ostromgépeiket (213. jegyzet). A galliai hadjáratról Jordanes tudósításán kívül szinte csak helyi legendákra épülő szentéletrajzok állnak rendelkezésünkre, amelyek alapján a pontos eseménymenet nehezen rekonstruálható.³⁰ A 215. jegyzet a hunok haderejében résztvevő germán *genseket* tárgyalja; itt érdemes lett volna a szekunder szakirodalom álláspontjainak ismertetése mellett lehetni a források szintjére is. A résztvevő népekről Jordanes mellett egy kortárs galliai író, a késő római irodalom kiemelkedő alakja, Sidonius Apollinaris és egy viszonylag késői, adatait ismeretlen helyről merítő forrás, Paulus Diaconus *Historia Romanája* is beszámol.³¹ Forrásaink népfelsorolása alapján az valószínű, hogy a galliai hadjáratban a gepidák, az osztrogótok, a rugiak, a szkírek, a burgundok keleti része, a thüringek és a rajnai frankok jelentősebb csoportjai vettek részt a hunok oldalán.

A párhuzamos szöveghelyek idézésénél több hivatkozás szól Anonymus Valesianus két munkájáról (*Pars prior*, *Pars posterior*), azonban ezeket Kiss Magdolna nem mindig különíti el a jegyzetanyagban, ami nagyban megnehezíti az adatok ellenőriz-

²⁷ Kleemann, J.: *Bemerkungen zum Cloisonnierten Goldbeschlag vom Sárvíz*. Archaeológiai Értesítő, 132. (2007) 123–141.

²⁸ Ilyen esettel találkozhatunk a Valamert megelőző osztrogót uralkodóknál is. A 250–252-es *caputok*ban is számos egymásnak ellentmondó közléssel találkozhatunk: Vandalarius egyszerre unokaöccse Ermanarichnak és Thorismodnak is, azonban a 80. *caput* adata itt kimarad, mely szerint Vandalarius Venetharius fia, azonban a két dolog eleve kizárja egymást. Heather, Peter: *Cassiodorus and the Rise of the Amals: Genealogy and the Goths under Hun Domination*. The Journal of Roman Studies, 79. (1989) 103–128.; Schäfer Tibor: *Untersuchungen zur Gesellschaft des Hunnenreiches auf kulturanthropologischer Grundlage*. Bochum, 1998. 100–101.

²⁹ Heather: *Cassiodorus and the Rise of the Amals: Genealogy and the Goths under Hun Domination*, 25–27.

³⁰ Bachrach, S.: *Old Kaspars: Attila's invasion of Gaul in the literary sources*. In: Drinkwater, J.–Elton, H. (eds.): *Fifth-century Gaul: a crisis of identity?* Cambridge, 1992. 38–48.

³¹ Sidonius Apollinaris, Carmen VII, 319–325. *Sidonius Gaius Sollius Apollinaris: Epistulae et carmina*. Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi. Tomus 8. Berlin, 1887. Sidoniusnál szereplő fiktív népnevekről: Thompson, E. A.: *A hunok*. Ford. Felöldi. Sz. Debrecen, 2003. 114. Paulus Diaconus: *Historia Romana*, XIV, 2. MGH SS Rerum Germanicum in usum scholarum. Berlin, 1879.

hetőségét. Szintén többször történik utalás a szövegben az 5–6. századi *annales*-szerű krónikákra, melyek a Theodor Mommsen által szerkesztett *Chronica Minorá*nak nevezett kötetekben összegyűjtve található az *MGH Auctores Antiquissimi* sorozatán belül.³² Sajnálatos módon nincsenek mindig feltüntetve az egyes krónikák szerzőikkel együtt, gyakran csak a *Chronica Minorára* történik hivatkozás (46. jegyzet).

A 294. jegyzetben előkerül a *Getica* 300 és 301. *caputjában* szereplő Mundo, Attila unokája. Kiss Magdolna a *The Prosopography of the Late Roman Empire* (a továbbiakban: PLRE) adataira támaszkodva elfogadja azt a téves nézetet, miszerint a sirmiumi háború eseményeinél említett Mundo nem azonos a gót háborúban Justinianus vezéréként szolgáló Mundóval. A jegyzetben Mundo hunként szerepel, míg a szövegben csak Attila leszármazottja („*de Attilanis quondam origine descendens*”) olvasható. A PLRE-vel szemben Walter Pohl, Patrick Amory és Brian Croke is elfogadja a két személy azonosságát.³³ Mellékesen megjegyzendő, hogy a PLRE kihagyja a források közül Malalast és Theophanést, akiknek a tudósítása összeköti Mundo korai pályájá-

nak a *Geticában* fennmaradt és Prokopiosnak az élete kései szakaszára vonatkozó adatait.³⁴

A 46. jegyzetben Kiss Magdolna már a magyar őstörténet problémáival foglalkozik, sőt Jordanes alapján eleink 6. századi számláshelyeit is lokalizálni kívánja. A *Getica* 37. fejezete beszámol egy „*hungurus*” népről, amely a Fekete-tenger felett él, és prémkereskedéssel foglalkozik. Kiss Magdolna szerint a prémkereskedelem kifejezetten finnugor sajátosság [!], amit megpróbál alátámasztani Herodotos *budinoszokra* vonatkozó említésétől kezdve a muszlim szerzők magyar leírásán át egészen Árpád-kori forrásokkal bezárólag. A prémes állatok évezredes múlta visszamenő vadászatát és a bőrükkel történő kereskedést azonban nem tekinthetjük etnikumjelzőnek, ugyanis az az adott régió állatvilágától függ. A „*hungurus*” névalak összevetése a magyarság elnevezéseivel eléggé problémás. Ez a népnév valószínűleg az onogurokat takarja, akik akkor az adott régióban éltek.³⁵ A névhasználat következtelensége miatt akár a magyarokra is vonatkozhat, de éppen a névhasználat következtelensége miatt ez éppen úgy nem lehet bizonyító erejű, mint a prémkereskedelem.

Sajnos gépelési és szerkesztési hibák is találhatóak az apparátusban. A 114. és a 115. jegyzet például egybecsúszott, nincs elvá-

³² *Chronica minora* saec. IV, V, VI, VII. Ed. Mommsen, Th. Vol. I–II, Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi. Tomus IX. Berlin, 1892.

³³ Mindenképpen egy személynek tekintik: Szádeczky-Kardoss, Samu: *Die Geschichte des Attila-Abkömmlings Mundo und ihre Chronologie bei Theophanes*. Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis, 10–11. (1974–1975) 165–174.; Maenchen-Helfen, Otto: *Die Welt der Hunnen*. Wien–Köln–Graz, 1978. 245.; Pohl: *Die Gepiden und die gentes an der mittleren Donau nach dem Zerfall des Attilareiches*, 292–293.; Wolfram, Herwig.: *Die Goten*. München, 1990. 321. Az angolszász szakirodalomban ugyanezt a véleményt osztja: Croke, Brian: *Mundo the Gepid: from Freebooter to Roman General*. Chiron, 12. (1982) 125–135.; Amory, Patrick: *People and Identity in Ostrogothic Italy 489–554*. Cambridge, 2003.

³⁴ Malalas XVIII, 450. *The Chronicle of John Malalas*. Trans.: Jeffrey, E. – Jeffrey, M. – Scott, R. (Byzantina Australiensia 4.) Melbourne, 1986. Theophanés, A. M. 6032. *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD 284–813*. Trans.: Cyril Mango-Roger Scott. Oxford, 1997.; Prokopios. *De bello Gotico* I. 5. 11; I. 7. 2–6. Prokopios: *Gotenkriege*. Griechisch-Deutsch ed. Veh, O. München, 1978.

³⁵ Zimonyi István: *Muszlim források a honfoglaláskor előtti magyarokról. A Ğayhāni-hagyomány magyar fejezete*. Budapest, 2005. 183–186.; Ziemann, Daniel: *Vom Wandervolk zur Grossmacht: Das Entstehen Bulgariens im frühen Mittelalter (7–9. Jahrhundert)*. Köln–Wien–Böhlau, 2007.

lasztva egymástól. A 225. jegyzetben a mauriacumi csata nem 451-es, hanem 351-es dátummal szerepel. A 262-es jegyzetben Wirth munkájára téves hivatkozási dátumként 1991 került 1999 helyett, a 267. jegyzetben pedig lemaradt egy nulla (Müller 200). A 291. jegyzet Anastasius gótellenes szövetségét 481-re keltezi, ami azért jelent problémát, mivel a császári trónra csak 491-ben került, így valószínűleg gépelési hibáról lehet szó. A 144. jegyzetben kissé elhamarkodott kijelentésnek tekinthető a szerzőtől, hogy Bóna István foglalta össze a hunok régészeti leletanyagát utoljára, ugyanis Bóna munkája után 1998-ban jelent meg Bodo Anke nagy monográfiája, amely a 4–5. századi tárgytípusokat igen széles európai és ázsiai kitekintéssel részletesen elemzi.³⁶

A jegyzetanyagot követi a Kiss Magdolna által összeállított, a *Getica* több mint háromszáz szereplőjére kiterjedő névmutató, ahol az adott szereplők neve mellett a szövegben történő előfordulásukon túl kisebb életrajzok is találhatóak. A névmutatón belül az egyes személyek pályájának leírásával kapcsolatban aránytalanságok fedezhetők fel. Zavaró, hogy az egyszer említett görög mitológiai szereplőkhöz, akiknek idézése Jordanes részéről kötelező irodalmi klisének számított, ugyanakkora leírás társul, mint a 6. századi kortárs személyekhez. Amalasantha életével kapcsolatban ugyanannyi adat olvasható, mint a trójai háború legendás hőséneke Achillesnek a leírásánál. Az aránytalanságok néha egy-egy személy pályájának leírásán belül is megfigyelhetők. Nagy Theoderich itáliai uralmának második szakaszáról például szinte alig ír valamit Kiss Magdolna. Az olvasó legnagyobb meglepetésére a 210. oldal tanulsága alapján Scipio emlékmű is a *Getica* emberi szereplőjének számít. Ha elveit figyelembe véve dolgozott volna végig a szerkesztő, akkor

nem kellett volna ezek alapján felvenni a személyek jegyzékébe a nedaoi csatánál említett Ardarich gepida király kardját („*Ardarici gladius*”) vagy akár Attila íját („*Arcum Attilae*”) is? Az összeállítás közben felfedezhető következetlenség azonban megkímélt vagy inkább megfosztott minket a további, ilyesfajta derűt fakasztó hibáktól. A névmutató hivatkozásai között nagyrészt kezdőbetűkből összeállított lexikonok és egyetemi tankönyvek adatai szerepelnek. Ezt a technikát a szerző valószínűleg a késő-antikvitás nagy életrajzgyűjteményének közkeletű rövidítésének (PLRE) mintájára alkalmazza. Itt inkább az adott szócikk vagy fejezet szerzőjének nevét lett volna érdemes hivatkozni, nem az egész munkát. Problémát jelent még, hogy az általa bevezetett betűrövidítések betűi gyakran felcserélődnek, így olvasható a HGL (Hunok–Gepidák–Langobardok) helyett GHL, vagy az FMH (Ferenczy–Maróti–Hahn) helyett a nem éppen a klasszika-filológia tudományának köréből ismert FHM alak. Jó pár esetben előfordul, hogy nem szerepel szakirodalmi hivatkozás az egyes személyek neve mellett (például: Magóg, Marcia).

A névmutatót Fazekas Ferenc összeállításában egy földrajzi és egy népnévmutató követi három térképpel kiegészülve. A mutatók egy ilyen munkánál elvárhatóan, ebben az esetben is jól megszerkesztettek. Talán a térképmellékleteknél fel lehetett volna tüntetni jól rekonstruálható hadjáratok menetét, és ki lehetett volna emelni a gótok helyhez köthető csatáinak színtereit külön jelöléssel. Kiss Magdolna a *Geticában* található ókori mértékegységek mai arányait is közli egy külön mellékletben. Szintén Kiss Magdolna állított össze három családfát (Balthusok, Amalok, Nagy Theoderich és Justinianus) is, ami megkönnyíti a szövegben található szövevényes rokonsági kapcsolatok értelmezését. Az Amal családfánál viszont a már a jegyzetanyagnál is jelzett problémák szintén nem jelennek meg, az egymásnak ellentmondó adatok nincsenek feltüntetve.

³⁶ Anke, Bodo: *Studien zur reiternomadischen Kultur des 4. bis 5. Jahrhunderts*. I–II. (Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mittel-europas Band 8.) Weissbach, 1998.

A könyvet a források és a szakirodalom jegyzéke zárja. A források két csoportba sorolva olvashatók: a *Getica* által használt kútfők és a kötet jegyzetanyagához használtak. Sajnos nem derül ki, hogy Kiss Magdolna Orosius esetében milyen kiadást használt, ugyanis a névmagyaroztatban, melyre hivatkozik, csak szekunder szakirodalom szerepel. A *Consularia Italicánál* vagy Hydatiusnál nincs megadva a *Chronica Minorán* belüli pontos oldalszám. Malchus fragmentumainál a Blockley-féle kiadás pontos címe még a másodlagos irodalmak jegyzékében sem kerül feloldásra.³⁷ A források közül érthetetlen okokból kimaradt Malalas világkrónikája is, holott ez a 6. század történetének értékes bizánci kútfője. A szerkesztő valószínűleg nem ismerte Christian Rohr új Ennodius kiadását, mivel nincs rá történő utalás.³⁸ A *Getica* korábbi magyar megjelenései mellett érdemes lett volna felsorolni a különböző világnyelveken megjelent mérvadó fordításokat is. Az irodalomjegyzék szintén több sebből vérzik. Itt a nagyfokú következetlenséget és a könyvészeti adatok igen nagy hiányát emelhetjük ki. Alább csak válogatást közlök az egyes típushibákból. A kötetek, folyóiratok, lexikonok vagy önálló monográfiák feltüntetésekor egyáltalán nem kurzivál a bibliográfia összeállítója, ezzel is megnehezítve az olvasó dolgát. A *Germanen, Hunnen, Awaren* kötet egyes tanulmányainak esetében gyakorta lemarad a tanulmány záró oldalszámának megadása, ami a folyóiratokban megjelenő cikkek esetében is többször előfordul. A *Frühmittelalterliche Studien* Bierbrauer 1994-es munkájánál FMS-nek van rövidítve, míg Castriusnál ki van írva a periodika teljes címe. Moravcsik Gyula tanul-

mánya az itt található feloldás alapján monográfiának tűnik, mivel nincs megadva a *Magyar Nyelv* folyóirat, amelyben az 1930 folyamán megjelent. A kiadás helyeinek átírása nem mindig következetes, egyszer Munich angolos formában, míg másszor München alakban olvasható. A *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba* című kötet a bibliográfiai adatfeloldásánál az „ősközösségi” társadalmat idéző Szegedi Őstörténeti Közösség olvasható, a helyes Őstörténeti Munkaközösség helyett. A folyóiratoknál több esetben külön kiírták a kiadás helyét is a hivatkozásnál, azonban ezt nem folytatták következetesen, mivel a fővárosban kiadott periodikákra ez nem érvényesült.

A harmadik és javítottként feltüntetett kiadás ellenére rengeteg hiba terheli mind a fordítást, mind pedig a hozzá kapcsolódó segédleteket. Az előszóban olvasottak szerint erre a kiadásra aktualizálták a jegyzetanyagot és a szakirodalmat is, ennek ellenére igen jelentős alaplécek hiányoznak. Még inkább fájó pont, hogy a második világháború utáni német történészgeneráció egyik ide vágó alapléce, Reihard Wenskus 1961-es *Stammesbildung und Verfassung* című monográfiája, amely a kora középkori *gens*-kutatás egyik sarokköve, teljes egészében hiányzik a kötetből. Wenskushoz hasonlóan az ő nyomdokain elinduló bécsi iskola jelentős alakjának, Walter Pohlnek a téma szempontjából megkerülhetetlen tanulmányai szintén mind hiányoznak, valamint a wenskusi vonalat itthon felfedező Szűcs Jenő és Kristó Gyula munkái is erre a sorsra jutottak.

A posztmodern narratíva-központúság ellenére érdekesebb lett volna többször támaszkodni Walter Goffart 1988-as *The Narrators of the Barbarian History (AD 550–800): Jordanes, Gregory of Tours, Bede, and Paul the Deacon* című munkájára. Ez számos, igen jó filológiai észrevételt tesz a *Geticáról*. Ezt Horváth Szilvia tanulmányában mindössze egy alkalommal idézi, citálása a jegyzetanyagból teljesen hiányzik.

³⁷ Blockley, R. C.: *The fragmentary classicising historians of the later Roman Empire: Eutropius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*. Liverpool, 1981.

³⁸ Rohr, Christian: *Der Theoderich-Panegyricus des Ennodius*. MGH Studien und Texte 12 XXXVII. Hannover, 1995.

Az *ethnosz* és a *gens* szakirodalmának hiánya áthatja az egész jegyzetanyagot, néhol már egyesesen pozitívista jelleget kölcsönöz neki. Ez azért is nagy baj, mert Vásáry István szavaival élve: „A gótok eredetének a példája lesz talán a legtalálób, mert ezen mint valami állatorvosi lovon a betegségeket, úgy tudjuk nyomon követni az összes fent említett módszert.”³⁹ Ezen irodalmak ismeretében talán sikerült volna végigkövetni a Patrick Geary által megfogalmazott módszert, és az ethnogenezis apró lépcsőfokait is lehetett volna a gótok esetében tisztázni, amit a nyugati szakirodalom javarészt már meg is tett.⁴⁰

A kötet szerkesztésénél figyelembe kellett volna venni a Christian Rohr által kiadott *Ennodius Panegyricust*. Rohr Ennodius életének ismertetése mellett külön tanulmányt szentelt a szerző stílusának, valamint a jelen kiadásból is roppant mód hiányzó kézirati hagyományok ismertetésének. A kötetbe kevésbé indokolható módon bekerült Alarich-tanulmány helyett egy ilyen dolgozat közlése sokkal hasznosabb lett volna.

A kora középkor egyik legtöbbet idézett auktorának új magyar nyelvű kiadása alaposabb, mindenekelőtt figyelmesebb munkát igényelt volna. A negyvenhárom fordító műve kiváló kezdeményezésnek, szemináriumi munkának tekinthető, azonban egységes műfordítássá való összeállítás szinte lehetetlen. Csak egy fordító esetén lehet az azonos fogalmakat és az azonos szerkezeti egységeket az auktor stílusának megfelelően azonos színvonalon tolmácsolni az olvasók felé. A kiadvány ismeretében az embernek a fordítás adta mondattal élve olyan benyomása támad, mintha egy el nem foglalt város megvédéséhez látott volna hozzá a munkaközösség.

KISS P. ATTILA

---

³⁹ Vásáry I.: *Középkori elméletek a magyar őshazáról*. In: Vásáry I.: *Magyar őshazák és magyar őstörténeszek*. Budapest, 2008. 111–129., különösen 114.

⁴⁰ „az ethnogenezis nem egy folyam, mely a forrástól az óceánig vezet, és hiába azonos annak neve akár több országon át is, a belefolyó vizek révén a víz összetétele a torkolatnál már egyáltalán nem hasonlítható a forrásból kiáramlóéhoz...” (Patrick Geary). Idézi: Bálint: *Az ethnosz a koraközépkorban*, 296.